

*Doctoral Research
Докторантски изследвания*

СЕБЕПОЗНАНИЕТО В ПОЕЗИЯТА НА ИВАН ВАЗОВ

Валентин Вергилов

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. В това изследване авторът търси идейните послания в поезията на Патриарха на българската литература, които внушават, че само с твърда воля, вяра и стремеж към (по)знание и (само)развитие човек може да се издигне до истинската свобода на личността и на духа. А с високата си гражданска съвест, с възпитателното начало, естетическата наслада и сатирическата насоченост на творбите си Иван Вазов показва как хора от неговия ранг не може и не трябва да мълчат, когато се вземат решения с важни за народа последици.

Keywords: personality; virtue, freedom; will; faith; nation

*И в няколко дена тайно и полека
народът порасте на няколко века!*

Иван Вазов

В белия свят на Земята бог е самият човек, който може да се приближава към съвършенството, като първо – опознава себе си, т.е. „идеята за бога в себе си“, и второ – живее съобразно своето достойнство и превъзходство. По този начин напълно в духа на християнската религия педагогическият основоположник Ян Амос Коменски извежда *себепознанието* за смисъл на човешкия живот, а *ученето* – за основната жизнена функция на човека (Blekstad, 1969).

„Хващайки“ се за думата „себепознание“, може би е подходящо да започна с общоприетата дефиниция, че поезията е форма на литературното изкуство, при което езикът се използва заради неговите естетически и стимулиращи емоциите качества в допълнение (или вместо) към чисто познавателното и семантичното му съдържание.

Повечето изследователи считат, че поезията, като форма на изкуството, възниква преди появата на писмеността. Според тях много от най-древните поетически текстове се появяват още в предисторически времена и първоначално се разпространяват устно, а поетичната им форма има за цел да улесни запаметяването. Усилията на древните мислители да определят какво прави поезията

различна от останалите литературни форми и да разграничат добрата поезия от лошата, поставят началото на поетиката (теорията на поезията). Със своя философски трактат „Поетика“, написан за учебни цели и представляващ цялостно изложение на въпросите за естетиката, гениалният *образовател* Аристотел („защото е Учителят на Александър Македонски“) оказва огромно влияние върху възгледите за поезията през Средновековието, Ренесанса и Просвещението и предизвиква множество дебати, които като че ли продължават и днес.

Тук може да се цитира поетът Атанас Далчев, чиито думи сякаш обезсмислят всички дебати и отхвърлят всякакви съмнения относно поезията или нейното зараждане: „Поезията се ражда не когато ние искаме, а когато тя поиска. Тя прилича много пъти на забравена дума, която ни идва на устните само след като сме престанали да я търсим“⁽¹⁾.

Без да забравя широкия обществен план на историческите събития, поезията извежда на преден план човешки образи и съдби, в които се пречупват исторически събития. И без да пренебрегва националния общественоисторически смисъл на тези събития, ги осмисля преди всичко в универсалния план на нравствените проблеми на човешкия живот. Затова *поетът Иван Вазов* е убеден, че само художествената литература е способна да разкрие пред света гения и индивидуалността, духовната сила на един народ в годините на тежко, непосилно робство.

Обективността изисква да се признае, че най-често с образа на Вазов се свързват приелите клишираност словосъчетания „народен поет“, „патриарх на българската литература“, „първи професионален писател“, „класик на българската литература“, „които задават чрез суперлативността на понятията своеобразен ореол около образа на твореца“ (Stankova, 2012). Безспорно обаче е едно – в българското литературознание се приема фактът, че присъщо на Вазовата поезия е да „говори“ *на и за българското*, че Вазов е един от първите български творци, който приема писаното слово на литературата за стабилизиращ фактор в легитимирането на националната идентичност.

Още в навечерието на Освобождението и веднага след него започват (т.е. продължават) бедите на България, чието тяло е разпокъсано по прищявката на великите сили. А в периоди на политическа криза или когато общата земя е разпокъсана, носталгията избликва като израз на неудовлетворение от настоящето, което неудържимо се разпада, лишено от предишните си опори. Споменът за миналото функционира като ценностен коректив, който задава моделите на целостта, хармонията, нормите. Реконструирането им от историческата памет или въобразяването им като реалност изразяват драматичното усилие да се запазят ориентирите и параметрите в един свят, където се разместват пластове и в пропаданията се губи сигурността, че човек познава себе, защото „само чрез самопознанието хората могат да развият своя потенциал, да намерят смисъла на съществуването си, за да станат това, което те са способни да станат, а не това, което им налагат околните“ (Maralov, 2004).

В такива моменти е жизнено необходимо да се поддържа усет за принадлежност към определена общност и приемственост по отношение на светоглед, нравствени и верски представи.

В контекста на така направеното въведение и съобразно болезнената острота, с която Иван Вазов винаги е усещал трагедията на разпокъсаната държава, в смисъла на работна теза може да се допусне, че именно той е човекът, който реагира неведнъж на тази потребност на българина – най-вече с литературните си произведения.

Литературното произведение може да възплъщава идеите на общността, да формира такива идеи, да бъде ядро, в което са формирани изконни ценности, приети като мярка за поведение. В тази си роля тя е преди всичко консолидираща и търсеното въздействие е не толкова на естетическо, колкото на идейно и на емоционално ниво.

Иван Вазов разработва различни литературни жанрове, но навсякъде си остава преди всичко поет. Доказателство за ангажираността на поета Вазов с проблема за раздробената цялост на държавата са цикълът „Македонски сонети“ от „Поля и гори“ (1884) и стихосбирката „Песни за Македония“ (1916), посветени на откъснатата от българското тяло Македония (с мирните договори от Сан Стефано – 1878, Берлин – същата година, Букурещ – 1913, и Ньой – 1919). „Като национален идеал, Македония ми беше винаги скъпа. В нея съглеждах прелестта на романтиката: нещо много далечно и много хубаво. Македонската история и македонската природа ме възхищаваха еднакво“ (Shishmanov, 1976). Затова в стихотворенията си за Македония Вазов осъжда двойствения стереотип на сръбските управници (едновременно братя и врагове – коварни, алчни, жестоки), а на тяхното безбожие и гръцкото религиозно лицемерие противопоставя българския („чист“, „детски“, „непреднамерен“) *стремеж към Бога*. „...От акули по-алчни, със бяс / ний за чуждото благо ламтахме, / па да можеше някак – ний щяхме / и ада да глътнем в нас!...“ („Монологът на крал Петра I“). „...Но жив е българският бог. / Той нас в най-мрачни векове пази... / И днес той бди въз нас... / ...не ще да ни остави... / ...богът наш велик, / и чудеса за нази прави...“ („Българският Бог“).

Всъщност Иван Вазов засяга драматичния въпрос за българската национална съдба още в стихосбирката „Тъгите на България“ (1877). Той се опитва да разбере трагедията на тази съдба, и критикува Европа, която гледа само практическите си геополитически интереси. Тези теми са засегнати в стихотворенията „На лирата ми“, „Сабята на Абдул Керим паша“, „Т. Каблешкову“, „Подъл ли е българският народ“. Обаче най-високи тонове по отношение на тази проблематика като че ли са постигнати във „Векът!“. Там поетът не само осмива бездушието на Европа към страданието на чуждите народи, но повдига и фундаменталния въпрос за морала на века, за социалната (не)справедливост, за принципите (нравствени ли са те?), които движат историята на

човечеството. Спорейки с фалшивия морал на Европа относно нейната политика към българския въпрос, Иван Вазов ги разобличава като безнравствени и води полемика с всички, които подценяват българите и не виждат тяхното историческо бъдеще. „Какъв е този страшен век? / ...цял народ се треби чрез най-ужасен сеч? / Каква е таз Европа, с човещина прочута, / и зрителка спокойна на таз картина люта... / ...В това се тя не меси, / че то не иде никак на нейни интереси... / ...принципи човешки / не са освен досадни измислици глупешки, / че правда братство, обич – едни са басни тук, / че думата свобода е само празен звук...“.

Особена пресечна точка на художествените внушения на Иван Вазов е цикълът „Епопея на забравените“ (1881 – 1884) с неговата двойна насоченост във времето – като възхвала на героичното минало, поставено на пиедестал, и като косвена критика към дребнавото настояще, в което хората „нехаят за ближния“, но се „прекланят“ пред „широките джобове“.

„Епопея на забравените“ (често сравнявана със „Страшен съд“ на Микеланджело) е написана няколко години след Освобождението, когато дистанцията на времето позволява на поета дълбоко да преосмисли *просвещенската епоха*, започнала с *Паусий* и първите прояви на оформящото се *национално самосъзнание* през втората половина на XVIII в. и завършила с *Априлското въстание* и *националната революция*. В променящата се следосвободенска България, когато младото българско общество е все още еуфорично настроено, възникват и започват да зреят някои разложителни процеси. Голяма част от народа е изтласкана в емиграция от държавното управление, което „драпа“ до министерски, депутатски и други „апетитни“ постове около държавната трапеза. В Берковица Вазов с ужас забелязва, че *обществото* все повече *страда от липса на идеали* и затъва в парвенюшката стихия на битовизма и първоначалното натрупване на капитала (в Пловдив това впечатление се затвърждава). „...Сички зехме тлъста служба / мъдрите иманье трупат... / ...Днес е час за мир, печалби, / идеалът да почака... / ...Тъй ли смятаха ония, / що кръвта за нас си ляха?“ („Зимна песен“). Народопсихологът със съжаление разбира, че споменът за делата на *просветителите* и *революционерите* и *завещаниците* от тях *ценности* все повече избледнява и си поставя за цел да го възроди в „издребнялата душа“ на българина. „Днеска... цяла сган от интриганти, шарлатани и угнетители пълнят и умовете, и живота ни. Тогава – в дните на страданията и мъченичествата – ...се слушаха имена скромни и тъмни. Тогава Каблешков, Бенковски, Ботев, Волов, Катрафилов и цял рой безумни идеалисти тичаха, говореха някакви думи, които днес нямат смисъл у нас, падаха, умираха...“ (Vasov, 1974 – 1979).

Затова дванадесетте оди са посветени именно на *личностите на българското Просвещение*. Търсейки националните измерения на универсалната триада личност – народ – история, Вазов разкрива влиянието на отделната

личност върху националното самосъзнание и ролята ѝ върху историческото битие на нацията – *Левски* (личността като възплъщение на народния идеал, „хармония между добродетел и мъдрост“ – Аристотел), *Паисий* (ролята на личността за националното самосъзнание), *братя Миладинови* (духовното отстояване на вярата), *Раковски* (отделната личност като идеолог), *Стефан Караджа* („пълният разцвет на личността, завършеният гражданин“ – Авицена), *Бенковски* (душата на националноосвободителното движение), *Каблешков* (израстването на народа като нация), *Кочо Честименски* (изборът на обикновения човек и колективният избор), *героите от връх Шипка* (духът на нацията, издигнала се на висотата на своите водачи и способна да твори историята си). Рисувайки тези образи, поетът утвърждава самоотвержения подвиг като национална и общочовешка мяра за безсмъртие и дава („подарява“) на българското общество цел, нравствен пример, историческа перспектива.

Цикълът се открива с одата „Левски“ – може би най-обаятелната личност от просвещенската епоха. Възможно е да се твърди, че изборът не е случаен, нито пък е резултат от субективни предпочитания, а е дълбоко идейно и нравствено мотивиран. Левски е едновременно материална проява на идеала за личност, емблема на националноосвободителното движение и мяра за (не)постижимост (безсмъртието е постижимо само за свободния дух; „...човекът е същество – пише руският философ Вл. Соловьев, – което съдържа в себе си божествената идея...“; с други думи, свободният дух е състояние, до което се достига само ако се доближиш до божествената идея, т.е. до самия себе си).

Монологът на Апостола в началото на одата поставя философско-нравствения проблем за дълга на отделната личност пред времето и обществото. *Израстването на личността* започва с *духовното ѝ разкрепостяване* („Манастирът тесен за мойта душа е“...), минава през *прозрението* за *отговорността* пред общността („...Мисля, че човекът тук на този свят / има един ближен, един брат...“) и стига до идеята за пълно *себеиздаване* в името на *висша ценност* – *свободата* на народа („...и че ще е харно да оставя веч / таз тиха ограда, от света далеч, / и да кажа тайно две-три думи нови / на онез, що влачат тежките окови...“).

Безусловно Левски е възплъщението на *личността*, която Конфуций посочва за *цел на образованието* – „способна, съчетаваща *компетентност* и *добродетели*“. Думите на Апостола разкриват трудния път към себепознанието, преоткриването на вечните стойности в човешкото битие, опознаването на нравствените корени на християнството не чрез догматично служене, примирение и молитва („...цел по-висока Бог ни тук показва, / че не с това расо и не с таз брада / мога да отмахна някоя беда / от оня, що страда...“), а чрез съвестта и сърцето, които диктуват и *да се грижиш за другия* (в случая народа), т.е. *да го обичаш* („...ближний ми има нужда не в молитва, / а в съвет и помощ, когато залитва;...“).

Впрочем още древните цивилизации изграждат своите ценностни системи около представата за човека като биологичен и социален субект, чиято същ-

ност са добродетелите, сред които трябва да „блести обичта към ближния, тъй като обединява хората, пронизва всички отношения между тях и се изразява в симпатия, разбиране, уважение и взаимни грижи“⁽²⁾.

Оръжието на Левски е словото (в Библията със словото се измерва божественото, възвишеното). Апостола посява със словото си семето на свободата в душите на робите („...И семето чудно падаше в сърцата / и бързо растеше за жътва богата...“) и чертае нови измерения на понятието свободен човек („...Че щастлив е оня, който дигне пръв / народното знаме и пролее кръв, / и че трябва твърдост, кураж, постоянство, / че страхът е подлост...“).

Паисий също си служи със словото. Според Вазов именно от „*История славянобългарска*“ започва *проглеждането* на българския народ („...и фърляше тайно през мрака тогаз / най-първата искра в народната сваяст...“). В речта на светогорския монах възкръсва духовният ръст на отминалото национално величие и оживява поривът към свободата. Словото събужда националното самосъзнание, превръща народа в нация („...От днеска натаък българският род / история има и става народ“). Паисий мотивира делото на Раковски (идеолога на националноосвободителното движение), който „отваря в бъдещето тъмно проломът широк“ за „своя кумир – народа“. С личностния си избор Раковски поставя проблема за националния жертвен избор, който ще направи народът в „Каблешков“: „...Идеята бърже поникна, порасна / и като от изток зората прекрасна / облада душите с новия си жар... / ...От толкоз търпение усетиха срам... / ...Великото слово / на сърцата даде биене по-ново... / ...И в няколко дена тайно и полека / народът порасте със няколко века“. А завършекът на целия този процес (*националната революция*) е звездният миг, който *реабилитира България като нация*, достойна за модерните европейски традиции.

Самият Вазов свидетелства, че прекият повод за създаването на цикъла е статията на Захари Стоянов „Имената на български въстаници, които са посягали сами на живота си“. „Стихотворенията в тая сбирка са повече реминисценция от Виктор Хюго. Тук подражавам тържествения, възвишения, философския тон на неговите оди. Бях чел в една руска книга за шведския поет Рунеберг, че бил написал един цикъл от оди за шведски патриоти. Най-прямо повод да възпея „забравените“ ми даде обаче Захарий Стоянов, който в един румелийски вестник бележеше по кой начин са загинали повечето от главните дейци във въстанието. Патосът и формата... дължа на Виктор Хюго...“ (Vasov, 1974 – 1979, v. 19). Вероятно чрез тази статия поетът успява да организира и систематизира своите спомени, впечатления и наблюдения, събирани в продължение на много години. Темата на статията подсказва, че е възможно не толкова самата история на българските въстания, колкото нравствено-философският смисъл на техния романтичен лозунг „Свобода или смърт“ да е първият стимул на Вазов за започването на Епопеята.

Във всичките 12 оди (колкото са Христовите ученици) е изведен мотивът за *трагичното* и *героичното*. На трагизма на забравата се противопоставя величието на героичното, което, макар и свързано с близкото минало, има своите преки проекции в първото десетилетие след Освобождението. Така „Епопея на забравените“ се превръща в своеобразна *антитеза* на новото обществено съзнание, на новите *ценности*, към които се стреми българинът в края на XIX в. (а защо не и *българинът* в началото на XXI в.). Обективно съществуващият в реалността сблъсък между нравственоценностната система на дейците на националноосвободителното движение и ценностния модел на Вазовите съвременници е изведен като един от основните смислови центрове в стихосбирката.

Разбира се, поетът не пропуска да покаже и другата страна – срещу *подвига* стои *падението*, срещу *възторга* – *покрусата*, срещу *доблестта* – *предателството*. Възпроизвеждайки диалектическото многообразие и драма на зараждащата се българска свобода, Вазов много точно успява да прозре (въсъщност да предвиди) някои от основните причини за продължаващата след това през десетилетията и столетията трагичност на българската национална съдба. Например в „Левски“ *предателството* (което заедно със завистта и мнителността е само един елемент от българския манталитет) е представено като *най-страшния човешки позор* („...тоз позор за Бога, туй пятно на храма / Дякона погуби чрез черна измама“), а трагичният акт (залавянето на Апостола) провокира широки идейно-философски обобщения. Прославата на героя се осъществява чрез съпоставката му със *символи на човешкото страдание в името на човечеството* – *Исус Христос, Ян Хус, Анри дьо Сен Симон, Прометей, Сократ, Христофор Колумб* („...Той беше готов / сто пъти да умре на кръста Христов / да гори кат Хуса или кат Симона... / ...тиранът люти да убий духът / една заран Левски осъди на смърт! / Царете, тълпата, мръсните тиранни / да могат задуши гордото съзнание, / гласът, който вика, мисълта, що грей / истината вечна, що вечно живеи / измислиха всякой по една секира/да уморят всичко, дето не умира: / зарад Прометей стръмната скала, / ядът за Сократа с клеветата зла, / синджир за Коломба...“).

Вълчев пише, че *социалната задача*, която възлага на „Епопея на забравените“, Иван Вазов формулира във вестник „Народний глас“ (5.I.1883): „Възпоминанието на великото никога не е безследствено... Паметниците не са толкова за умрелите, колкото за живите, за да развиват в тях... ония доблестни чувства, които дават на един народ правото да живее“ (Valchev, 2005). Очевиден е сремежът на поета (явно воден от латинската поговорка „Живите затварят очите на мъртвите, а мъртвите отварят очите на живите“) чрез възраждане на спомена за *най-светлите личности и събития в българската история*, които съсредоточават високите духовни измерения на нравствеността, да представи мощта и духовния ръст на народа и *да ги противопостави на*

времето, в което „кумирите“ заменят „идеалите“. Тоест „идеологът на нацията“ (по Инна Пелева) може би цели да придаде значение не толкова на делото на *просветителите* и *революционерите*, а на *техните идеали*. Затова тук може да се обобщи, че образите и сюжетите, върху които се изгражда поетичният свят на „Елопея на забравените“, са подчертано националноисторически, но проблематиката, в която те въвеждат читателя, е всъщност общочовешка.

Впрочем още първата стихосбирка на Иван Вазов – „Пряпорец и гусла“ (1876), доказва, че той усеща, че без ярки примери по национален героизъм, без икони не се създава или възкресява държава и че такъв народ трудно може да разчита на бъдеще. Със следващите две стихосбирки – „Тъгите на България“ (1877) и „Избавление“ (1878), *поетът* затвърждава систематичния си стремеж да *прониква в движещите тенденции на историята*, да *долавя духа на епохата* и да *анализира основните ѝ характеристики*. Той се интересува от времето и неговите трансформации у човека, вълнува го въпросът за човека и неговото движение през и във времето, изкушава го темата за историята като действаща реалност. В такъв аспект Вазов като че ли постоянно си задава въпроса: *неизбежна ли е историческата трагична определеност на българската национална съдба?*

Между високата моралистична строгост на Вазовите принципи и отсъствието на всякаква нравственост и морал в конкретиката на историческите събития съществува огромно напрежение. Затова моралистът, художникът Вазов (Ив. Гранитски пише, че „при него те са в пълна хармония – тук се налага естественият паралел с големи европейски писатели като Юго и Гьоте“) винаги търси упование в *историческите примери на величие и храброст* или *сред природната хармония*. В творчеството му те се взаимопроникват и взаимообуславят. *Природата е съвършена*, прекрасна, а човекът е несъвършен, често грозен и зъл. И според Вазов само там, *където има саможертва в името на националната свобода*, има и *хармония с природното величие*. Това е особеност, характерна за цялото творчество на Патриарха на българската литература. Велика и сурова природа подкрепя жертвата на героя – и тя, заедно с народа, страда, вълнува се, гневи се и се радва. Затова и в голяма част от стихотворенията в „Тъгите на България“ *природата „влива“ сила и мощ у революционерите* и те са изобразени като чувовни личности – смели и самоотвержени.

Разбира се, докосването до възвишения образ на природата е подчинено на друга задача – събуждане на националното самосъзнание и връщане на националното достойнство. Затова в „Новонагласената гусла“, „Отмъстител“, „Волентиринът“ и др. (особено в „Де е България?“ и „Радецки“) природата също „се включва“ в припомнянето на историческото величие на българския дух, тя вече не е само фон, а се превръща в жив участник.

За съвършенството и хармонията в природата пишат още древните философи. Аристотел твърди, че „всичко, което зависи от дейността на природата, е по природа толкова добро, колкото може да бъде“ (Buckingham, 2015). Зенон от Китион изтъква: „Целта на живота е да живеем в съгласие с природата“ (Buckingham, 2015). Великият Коменски заявява, че *човекът е част от природата и се подчинява на всички съществуващи закони в нея* (Filipova, 2008). Забележителният Жан-Жак Русо „извежда“ Емил от градската среда („защото не трябва да се влияе от начина на живот на родителите си“) и го „отвежда“ на село, за да се учи от и сред „прекрасна природа“, където със съдействието на възпитателя свободно да развива способностите си и усвоява естествения начин на живот. Смисълът на техните съвместни усилия е вътрешната хармония, *хармонията със самия себе си*: „О, човече? Ограничи съществуването си вътре в себе си и ти няма да си нещастен“. *Целта на възпитанието е „Човекът – Емил да израсне като свободен и независим труженик, който винаги и при каквото и да е случай ще съумее да бъде човек“* (Kolev, Atanasova & Vitanova, 2005).

Татко Песталоци прилага системен подход в процесите на възпитание и обучение – „започва се от първия най-прост елемент и постепенно и системно се развива към следващия по-сложен и висш елемент, от степен в степен към все по-сложни форми“. Големият педагог „заема“ този *метод от природата*.

Българският философ Петър Дънов, за когото Айнщайн казва: „Всички се прекланят пред мен, а аз се прекланям пред Учителя Дънов“, поучава: „...някои наричат природата тяло на Бога. Това обаче е само един образ. Ала мнозина дотам се увличат от този образ, та поддържат, че Природата и Бог са едно и също нещо... *В природата няма нищо излишно, нищо изкуствено, нищо, което да не носи следите на Божията ръка, което да не отговаря на висшия Божествен план. Природата – това е животът, разбран в неговата всеобхватност и единство. Животът – това е природата*. Така човекът става неотделима част от природата, защото в него е животът, а животът е неотделим от човека, понеже само той – *разумното мислещо същество – може да се доближи до неговите тайни със знанието*, което му е дадено от Бога. Животът и природата са едно“ (Zlatev, 2004, v. 1). В този дух Дънов *достига до една истина*, която десетилетия по-късно германският лекар и философ Алберт Швайцер (крупна фигура в западноевропейската култура) ще повтори с думите: „Преклонение пред живота“ (той открива същата тайна чрез музиката на Бах и службата си в Ламбарене, Африка).

Петьо Йорданов (получил духовното си име Елеазар Хараш от самия Дънов) учи: „Христос е слязъл, за да покаже пътя към *себепознанието и Бог*. Да задвижи себепознанието, където отвътре *да се спасят хора с дълбоки, честни и искрени усилия*...“⁽³⁾.

Природата „...беше моя любовница / до моята среща с тебе“. Това признание (чрез стихотворението „Природата“) Иван Вазов прави пред последната

си голяма любов – Евгения Марс. Поетът наистина е влюбен в природата и затова е най-вдъхновеният певец. Той пътува из най-различни места, обхожда ги надлъж и нашир, мечтае да се слее с българските планини и долини, изкачва върхове, възпява ги като крепители на нацията. „Пиетет, преклонение, възторг, умиление, съзерцание, удивление, ликуване – всичко това ражда неговите прочувствени химни на българската земя – долини, планини, върхове. Вазов се любовува на всяко кътче на природата... Стихотворения като „Към природата“, „Долината“, „Майски вид“, „Вечерният час“, „Родопите“ са само части от симфонията на българската природна красота и хармония“ (Granitski, 2009, v. 2).

Обаче *природата* не е само вдъхновителен мотив за Иван Вазов. Той счи­та, че тя е *най-важен елемент от националното светоусещане*. Според него без Балкана, Витоша, Родопите, Рила, Пирин и т.н. българинът не би бил това, което е. Ярък пример в това отношение е христоматийното стихотворение „Отечество любезно, как хубаво си ти!“ от „Поля и гори“. Пред Иван Шишманов Вазов споделя, че работейки върху тази стихосбирка, е „бил упоен от красотите на България“, които го зашеметяват при неговите пътувания в Стара планина, Средна гора, Родопите и долината на Марица (Shishmanov, 1976). Когато говори за всички тези места, поетът „усеща движението на кръвта на историята, мощния ѝ тътен, неизразимото очарование на дивото им величие и тайнствените послания на вековете“ (Granitski, 2009, v. 2). Тоест Иван Вазов винаги свързва красотите на българската природа и със *свободата*.

В стихотворението „Excelsior!“ („По-възвишено“) от „Поля и гори“ е повдигнат въпросът за *страданието* и за *волята* да се изправиш след него, „която идва на помощ на смазаната материя“ (Boyadzhiev, 1992). „...настая труден час! / Една лъжлива крачка, той в ямата се сваля, / един внезапен вихър – и долу го струпаля!...“. Лирическият герой (самият поет) „страда“, може би измъчван от съмнения и терзания. Това (принудително) спиране носи и философския заряд: върхът става символ на непостижимото (за момента) сепознание, мъчителен път към безкрая. Обаче вечна *цел на света е съвършенството*, олицетворявано от Бог – Твореца, който е недостижим за хората, но дарява енергия за *саморазвитието* им към Него (Komenski). „...потаен глас му шепне: Не гледай наная! / Йощ малко ти остая! Напред! Бъди крилат!...“. И посоката е единствена: нагоре, към Бога; и *към себе си*. Поетът е *личност* (с духовни стремежи) и благодарение на *твърдата си воля* успява да стане, да се „събере“ и да се изкачи до върха, което го убеждава, че *светът все пак е познаваем*. „...той мърда... / ...целта му го повдига и волята крепи / ...с нова сила взима нагоре да върви / ...той вижда, че орлите / наравно с него фъкват из сините зари / покорно му се кланят отсрещните гори / и на реките тайни съгледва веч главите / ...потен, морен, счупен на върха... достига. / ...той сам един остая с величието боже / балканът непристъпни му служи за подножъе, / челото му царува в лазурний океан“.

Благодарение единствено на изключителната *самодисциплина* (усвоена вкъщи!) Карл Ясперс също *успява да „изкачи върха“* въпреки *тежката болест*, която го поваля още като малък. В автобиографията си (1967, 83 години след „Поля и гори“ на Вазов!) немският философ споделя незабравими впечатления от детството, в които се съдържат и ценни идеи как *да не се прекърши волята на детето, а да се укрепва и насочва...* От образователните *похвати* на неговите *родители*, които му вдъхват смелост за живот, показвайки, че „за тях той не е бreme, а радост“, могат да се отбележат: *разходки сред природата* (разкриват величието на природата и помагат на детето да усети „безкрайността на морето, широтата на пейзажа с блесналия хоризонт, самотата на тресавището и загадъчните гори“); *разходки из родния край* (запознават детето с историята...); *окуражаване на детето да следва свой собствен път* (и малкият Карл избира да следва пътя към „върха“ – започва *да се труди, да вярва и да се самоконтролира...*; и го „изкачва“)..²⁾

Като че ли всичко води до идеята за нравствената висота на човека, посочена от самия Исус: „*Бъдете свършени, както е свършен и небесният ваш Отец*“ – *като проверим самите себе си по пътя* (към божествения връх, към истината и свободата)...

В стихотворението „На Ком“ („Гусла“, 1881) чувството е подобно – „...Вселената пред мене покорно се простира. / Душата гордо диша. От тия планини / умът към нещо светло, голямо се стреми;... / душата ми е чиста от зависти и страсти... / аз гордо поглед фърлям на всички долен свят...“.

Още китайският философ Менциус препоръчва на всеки човек да се стреми към съвършенство и по-често „*да се рови в себе си и да се самовглъбява*“. А европейският философ и голям педагогически експериментатор Фридрих Фрьобел в своята авангардна теория на възпитателното образование насочва човека към *себеосъзнаване*, за да постигне необходимото единство в живота между вътрешното и външното (Kolev, 1999).

Вазов „усеща“ близостта на Бог и в други стихотворения. „Личиш на божество“ – изповядва той в своя поклон „Към природата“ и пита риторично: „Не е ли видна в теб тази личност нам тайна? / Не е ли в плътена в теб?“. А изгледът, който се явява пред него „На Черни връх“, поражда „огромна тревога“, настъпва Богоявлението, предназначено за посветен – „аз видех бога“. „...той дух е... / в душата, в света, в битието („Той“). Затова в „Молитва в планината“ поетът предпочита да закъснява сред природата („...върху канара висока / един с природата останах... / И в божий храм неръкотворни / пред туй величие чародейно / пред тоя мир светлив, просторни/коленичих благоговейно. / ...И бога сещах, виждах ясно. / ...И той ме чуйше...“) и не отива в черквата, където го очаква калугерът („...Игуменът сърдит... / ...отключих храма, де отиде?“).

Обаче колкото по-голямо е страхопочитанието на Иван Вазов към божествените излъчвания на природата, толкова по-остър и рязък става той в

„социалните си пейзажи“. В стихосбирката „Скитнишки песни“ поетът създава доста произведения, посветени на бедното планинско население, в които възпява физическия труд като голяма национална добродетел („В Мала планина“, „Трудът“, „Чети, говедарче!“ и пр.). Например в „Каменният кръст“ селянинът, „чрез чийто труд – без труд в света вървим“, „на чиито мъки всичко ний дължим“, отива да копае „с мотиката на рамене“ малката си нивица, „на някой бряг там лепната“. Основният мотив тук е *трудолюбието*, упоритата всекидневна работа на българския селянин, тежката му безкрайна борба с природата и с времето. Цялата земя е свидетел на неговите подвизи, носи следите от неговия труд. Но: „всички го забравяме“.

Затова Иван Вазов засяга и темата за тежкия живот на селяните, за бедността, която обезличава човека и го превръща в същество, което се бори единствено за оцеляване. Тук несъмнено изпъква стихотворението „Елате ни вижте“, където авторът заема позицията на морален съдник и упреква властимащите и тяхната апатия за неволите на обикновения човек. Относно повода за написването на текста, Вазов заявява: „Направи ми впечатление мизерният живот на селяка в балканските пущинаци, забравени от синца ни. За жалост, краят на тоя нещастен живот не се предвижда скоро...“ (Vasov, 1974 – 1979, v. 19). В творбата обикновената българска къща е описана така: „...Под – гола пръст! Смяд, дим, стени окадени, / ...човеци и дрипи... На също гноище / лежи скот и стопанин, духовно сближени...“. Това води и до безпорядък в семейството – бащата вече не може да го изхранва, отнета е красотата на майката, както и невинността на детето („...набърчени булки, деца застарели; / ...гърла изгладнели...“). Ежедневният тежък труд не носи така желаната промяна („и вечно труд тежък и пот непрестанни – / и пак оскудия и дни окаяни...“). Свободата отново е изчезнала („...Души затъпели...“), липсва спасителната сила на любовта, хората не могат да усетят радостта от живота („...И чупи се воля и дух под хомота... / Човекът словесни е паднал до скота...“). Очевидно авторът не може да се примири с факта, че *най-висша цел на хората вече не е благо на целия народ, а личната изгода*. Той категорично *разграничава трудещия се човек от управляващите* (които трупат материални богатства на гърба на другите!), *думите от делата* („...вий славни, вий сити... / ...вий, мъдри велможки, от нази гоени... / ...на шум и фрази богато платени... / О, доста на думи сте нази любили...“). Зовът за помощ е израз на *вярата*, че все пак социалният „елит“ ще отвори очите и ушите си за болката на обикновения селянин („...Елате ни вижте – той моли и стене... / ...към нас приближете... / ...Зърнете през нашто изгнило плетище... / Тогаз за народа се бихте смилили / и срам, угризение бихте сетили...“).

В същия дух звучи и стихотворението „Линее нашто поколение...“ („...навред застои, убийствен мраз;... / ...посока няма нашият път, / спокойно бият тесни гърди, / кога от злоба не кипът...“), където авторът приканва

съвременниците си да осмислят ценностите на настоящето през призмата на бъдещето и на времето, като цяло, и ги призовава да намерят пътя, който да ги извади от ситуацията на нравствения хаос („...Стресни се племе закъсняло! / Живейш ли, мреш ли, ти не знайш! / След теб потомство иде цяло – / какво ще да му завещаеш?...“). Може би тук трябва да се потърси закономерност при смяната на „поколение“ с „племе“. Вероятно това не е случайно. Вазов сякаш предупреждава читателите какво ще се случи с нацията, ако тя не следва обществените идеали – народът ще се разпадне, а в държавата ще живее не общество, а „гълпа“. И тук поетът *вярва*, че това няма да се случи, като освен на читателя отново се уповава на Бог (в крайна сметка, „нали Бог е създал хората за радост и удоволствия, като им е подарил цялото земно кълбо с небето и слънцето, с въздуха и водата, с всички растения, животни и птици; и колкото по-щастлив е човек, толкова по-доволен е Бог“ – Коменски): „...Недей оставя, мили боже, / без лампа тоя свет олтар, / без химна твоето подножие, / без вяра живата си твар! / ...народите – без идеал“.

Според „Елате ни вижте“ и „Линее нашто поколение“ *нищетата е* голям социален проблем, който убива както *телесното*, така и *духовното* в човека („души затъпели“). Затова поетът използва своята личност и актуалността си сред обществото и превръщайки се в лирически герой, сякаш става единственият посредник между нуждите на обикновения българин и силните на деня (в интерес на истината, точно в този момент, току-що напуснал министерския си пост в правителството на Константин Стоилов, не е и могъл да направи друго).

Може би тук е моментът да се цитира част от написаното по същото време стихотворение „Горска скитница“ – „...Аз бегам от суетата! / Мраз ми иде по челото / от мермера на палата, / на министъра от креслото...“. С тези думи Иван Вазов сякаш се поставя под общ знаменател с политическата върхушка („славните сити и мъдри велможи“). Но за разлика от тях той е достатъчно „голям“, за да „забележи“ нищетата сред населението и да се *самоиронизира*, припомняйки си важното *обществено задължение* на поета Вазов, *забравено от министъра* Вазов. В този контекст следва да се уточни, че когато започва да пише тези сатирични творби, народопсихологът вече се е запознал по-отблизо със силите, които движат обществото, срещнал се е лице в лице с представителите на управляващата класа и е изучил техните души, характери и способности.

Впрочем лесно може да се долови, че Иван Вазов е лирически герой в немалко свои стихотворения. Д. Станкова пише, че това му помага да изгради чрез слово своя автопортрет, казвайки на всички кой говори в неговата поезия и от какви мотиви е ръководен. Наричайки песните „мои“ („моите песни“), които „все ще се четат“, Вазов заявява себе си като певец, чиито текстове са не само песенен образ на родното – пространство, време, дух, а и са едни от

първите опити след Освобождението творец да изобразява себе си чрез своето творчество. Така той води диалог с публиката, като очертава образа си на писател, чиито послания са насочени към точно определена аудитория, която, от своя страна, също познава много добре автора на посланията. По този начин Иван Вазов не само опровергава честите твърдения, че е старомоден, но и разколебава представата за недосегаемост.

В книгата си „Българската литература XX в.“ В. Стефанов, опитвайки се да очертае общата постановка в осмислянето на човешкото във времето, пише: „Човекът е смъртен, Творецът е безсмъртен. Подвластният на „праха“ човек разполага с възможности за оцеляване и справяне с времето. Тази възможност е заложена в духа и в неговата способност да се съюзява с вечното, да се приютява в устойчиви, трайни неща. Някаква невероятна екстатика се случва и отредено човешкото вече е надхвърлено – *творецът побеждава крайното битие и пребъдва във вековете*“ (Stefanov, 2008). Така чрез синтеза между преходното (човешкото) и непреходното (творческото) Иван Вазов изгражда представата за себе си като творец, който свързва името си с вечността, но приема и образа си на смъртен човек, подвластен на колебания, лутания, чувство за несигурност във взетите решения и направените избори. И в крайна сметка, той не възпява себе си, а чрез поезията „прави портрет на чувашия, виждащия, чувстващия света творец, който трябва да бъде разпознат от публиката не само като *учител и педагог на нацията*, а и като *открил в себе си знакови стойности на националния характер*“ (Stankova, 2012).

С други думи, общувайки с читателя, т.е. българския народ (защото „истинската свобода е общуването“ – Мартин Бубер), Иван Вазов (както Левски, Паисий и т.н.) му подарява своята личност. В този смисъл, Йохан Базедов създава *филантропизма*, за да свърже обичта на човека към себе си с обичта към другия човек. Така „европеецът вече търси *любовта към Бог* не само чрез *обичта към себе си* и своите земни радости, а и през *обичта към другия*, към човека отсреща“ (Mchelaidze, Lebedenko & Grebenshtikova, 1974). А да обичаш, означава да даряваш. Коменски пише, че единственото нещо, което човек може да подари на света, е самият себе си. Тоест, давайки на българите *личен пример* чрез своята поезия (като опознава себе си и им показва, че ги обича), Иван Вазов ги *образова* на обич както към самите себе си, така и към другия (защото „главното средство за възпитание в човеколюбие е образованието“ – Еразъм Ротердамски). Така лириката на Патриарха на българската литература изпълнява прекрасно двете основни задачи, които съдържа *образованието на обич към другия*: да подпомогне човешкия индивид в неговото *себепознание* и да му съдейства за *приспособяване* към околната среда.

Вместо заключение

„Хващайки“ се за думата „учене“ в началото на сатията („...Коменски извежда *ученето* за основна жизнена функция на човека“), може би е уместно

да завърша с цитати от Вазовото стихотворение „Чети, говедарче!“: „...*Чети, чети! То чудо днеска прави... / ...то мъртви буди, дава ум на здрави, / туй второ слънце бог ни сам остави... / ...То прави сляпото окато... / ...по-скъпо то е от елмаз и злато... / Ти малко си, но труд те чака тука – / без труд не може нищо... / при мишици силни прибави наука – / разковничето там е на сполука...*“.

Чети, българче...

Еразъм Ротердамски, Съба Вазова, Иван Вазов... (има още много примери) постигат своето ниво на творческо мислене и социалнополитическа воля благодарение единствено на ученето и самообразованието през целия живот. А тъй като „образоваността е единственото предимство за бедните и онеправданите“ – Стефан Цвайг, защо и днешните българи да не се поучат от преклонението на тези хора пред *книгата*, нека се доверят на техния житейски опит!

Чети...

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. <https://www.bulgarianhistory.org>
2. Мислители на образованието. Сб. В 4 тома. Ред. Заглул Морси. Перспективи, т. XXIII, 1993, № 1 – 2, (85 – 86); т. XIII, 1993, № 3 – 4, (87 – 88); т. XXIV, 1994, № 1 – 2, (89 – 90); т. XXIV, 1994, № 3 – 4 (91 – 92).
3. <https://www.portal12.bg>
4. Blekasted, M. (1969). Comenius. Prague.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Boyadzhiev, P. (1992). Planinata v poeziata na Ivan Vazov. *Ezik i literatura*, 6, 84 – 90. [Бояджиев, П. (1992). Планината в поезията на Иван Вазов. *Език и литература*, 6, 84 – 90].
- Buckingham, U. (2015). *Knigata na filosofiata. Golemite idei, obiasneni prosto*. Sofia: Knigomania [Бъкингам, У. (2015). *Книгата на философията. Големите идеи, обяснени просто*. София: Книгомания].
- Filipova, N. (2008). *Istoria na pedagogicheskite uchenia I praktiki*. Blagoevgrad: Univ. izd. “Neofit Rilski” [Филипова, Н. (2008). *История на педагогическите учения и практики*. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“].
- Granitski, I. (2009). *Velikata natsionalna dusha*. Sofia: Zahariy Stoyanov [Гранитски, И. (2009). *Великата национална душа*. София: Захарий Стоянов].
- Gyudzhenov, I. (2007). Taksidiotat profeshtenets: Po povod 245 g. ot napisvaneto na Istoria slavyanobalgarska ot Sv. Paisiy Hilendarski. *Pedagogika*, 3, 81 – 93. [Гюдженев, И. (2007). Таксидиотът просве-

- щенец: По повод 245 г. от написването на История славянобългарска от св. Паисий Хилендарски. *Педагогика*, 3, 81 – 93].
- Kolev, Y. (1999). Obich za drugia: Tsel na obrazovaniето. Iz pedagogicheskata istoria. *Pedagogika*, 8 – 9, 99 – 107. [Колев, Й. (1999). Обич за другия: Цел на образованието. Из педагогическата история. *Педагогика*, 8 – 9, 99 – 107].
- Kolev, Y. Atanasova, V. & Vitanova, N. (2005). *Istoria na pedagogikata i balgarskoto obrazovanie*. Shumen: Univ. izd. “Episkop Konstantin Preslavski”. [Колев, Й. Атанасова, В & Витанова, Н. (2005). *История на педагогиката и българското образование*. Шумен: Унив. изд. „Епископ Константин Преславски“].
- Maralov, B. (2004). *Osnovy samopoznania i samorazvitiia*. Moskva: Academia. [Маралов, В. (2004). *Основы самопознания и саморазвития*. Москва: Academia].
- Mchelaizde, N. Lebedenko, A. & Grebenshtikova, M. (1974). *Istoria doskolnoy zarubezhnoy pedagogiki (Hrestomatiia)*. Moskva. [Мчелаидзе, Н. Лебеденко, А. & Гребенщикова, М. (1974). *История дошкольной зарубежной педагогики (Хрестоматия)*. Москва].
- Peleva, I. (1994). *Ideologat na natsiyata*. Plovdiv: Univ. izd. “Paisiy Hilendarski”. [Пелева, И. (1994). *Идеологът на нацията*. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски“].
- Shishmanov, I. (1976). Ivan Vazov. *Spomeni i dokumenti*. Sofia: Balgarski pisatel. [Шишманов, И. (1976). *Иван Вазов. Спомени и документи*. София: Български писател].
- Solovyev, V. (1911 – 1914). *Sobranie sochineniy*. S. Peterburg: Knigoizdatel'skoe Tovarishchestvo “Prosvetchenie” [Соловьев, В. (1911 – 1914). *Собрание сочинений*. С. Петербург: Книгоиздательское Товарищество „Просвещение“].
- Stankova, D. (2012). Avtoportretiraneto na tvoretsa vav Vazovata poezia. *Obrazovanie i kvalifikatsia na pedagogicheskite kadri*, 198 – 207. [Станкова, Д. (2012). Автопортретирането на твореца във Вазовата поезия. *Образование и квалификация на педагогическите кадри*, 198 – 207].
- Stefanov, V. (2008). *Balgarska literatura XX v*. Sofia: Anubis. [Стефанов, В. (2008). *Българска литература XX в*. София: Анубис].
- Valchev, V. (1968). *Ivan Vazov: Zhiznen i tvorcheski pat*. Sofia: BAN. [Вълчев (1968). *Иван Вазов: Жизнен и творчески път*. София: БАН].
- Vazov, I. (1974 – 1979). *Sabrani sachinenia*. V 22 toma. Red. k-ya P. Dinekov, P. Zarev, G. Tsanev, M. Tsaneva. Sofia: Balgarski pisatel. [Вазов, И. (1974 – 1979). *Събрани съчинения*. В 22 тома. Ред. к-я П. Динеков, П. Зарев, Г. Цанев, М. Цанева. София: Български писател].

- Vergilov, V. (2011). Uchitelyat i orakulat na Evropa. *Pedagogika*, 3, 117 – 130. [Вергилов, В. Учителят и оракулът на Европа. *Педагогика*, 3, 117 – 130.]
- Zlatev, K. (2004). *Uchenieto na Byaloto bratstvo*. Sofia: Byalo bratstvo. [Златев, К. (2004). *Учението на Бялото братство*. София: Бяло братство].

SELF-KNOWLEDGE IN THE POETRY OF IVAN VAZOV

Abstract. In this study the author searches for the conceptual messages in the poetry of Bulgarian Literature's Patriarch, which suggest that only by a strong will, faith and a quest for knowledge and self-development, can one rise to the true freedom of personality and spirit. And with his high civic conscience, with the educational beginning, the realistic delight and satirical orientation of his work, Ivan Vazov shows how people of his "rank" cannot and should not keep silent when making decisions with important consequences for the people.

✉ **Mr. Valentin Vergilov, PhD student**
Faculty of Education
South-West University "Neofit Rilski"
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: desiivalentin@abv.bg